

6. Procesy demograficzne

6.1. Wiarygodność danych demograficznych

Dane statystyczne dotyczące struktury demograficznej społeczeństw zamieszkujących państwa wysoko rozwinięte są powszechnie uważane za wiarygodne. Wynika to w głównej mierze z obowiązku rejestracji urodzeń w szpitalach i rejestracji zgonów dokonującej się przy udziale lekarza stwierdzającego zgon. Powszechność wykorzystania w Polsce systemu PESEL w życiu społecznym powoduje, że w praktyce nie jest możliwe uniknięcie rejestracji urodzonego dziecka. Jeśli pominąć marginalne w sensie ilościowym sytuacje anormalne (np. zaginięcia) i zachowania patologiczne (np. porzucenia noworodków), wówczas można przyjąć, że informacje zgromadzone w systemie statystyki publicznej w zakresie rejestracji urodzeń i zgonów przedstawiają wiernie rzeczywistą sytuację w kraju.

Zupełnie inaczej przedstawia się sytuacja w analizie migracji. Są one procesem, którego analiza napotyka na wyjątkowo duże trudności. W państwach charakteryzujących się wysokim poziomem swobód obywatelskich zmiana miejsca pobytu nie jest obwarowana koniecznością zgłoszenia tego faktu żadnym organom administracji państwowej, jak miało to miejsce w Polsce przed 1989 rokiem. Obowiązujący wcześniej system kar za niedopełnienie obowiązku meldunkowego w sposób naturalny został zastąpiony systemem zachęt, skłaniających migranta do zarejestrowania się w nowym miejscu pobytu, jak np. możliwość oddania dziecka do rejonowej szkoły podstawowej w nowym miejscu zamieszkania, czy ułatwienia w korzystaniu ze zrejonizowanych usług medycznych. W wielu przypadkach, których liczebność trudno w sposób wiarygodny oszacować, zachęty te nie są jednak wystarczającą stymulantą dla migrantów i przemieszczenia nie znajdują odzwierciedlenia w rejestrach, na podstawie których tworzone są statystyki migracyjne w Polsce. W rezultacie w badaniach nad migracjami analizie poddaje się nie tyle rzeczywiste przepływy, co dane rejestrowe będące ich najlepszymi dostępnymi przybliżeniami.

Szczególnie podczas analizy migracji międzynarodowych trzeba mieć na względzie to ostatnie ograniczenie. Wyjazd za granicę na pobyt stały, jak zgodnie twierdzą badacze, stosunkowo rzadko jest rejestrowany w kraju emigracji (Kupiszewski 2001, Poulain 1996). Wiąże się to z faktem, że migrantom zazwyczaj zależy na szybkiej rejestracji w nowym miejscu zamieszkania, gdyż pozwala to im na uzyskanie dostępu do m.in. świadczeń socjalnych, czy opieki medycznej. Natomiast zgłoszenie opuszczenia poprzedniego miejsca zamieszkania często jest odwlekane, gdyż wiąże się to rezygnacją z posiadanych tam przywilejów, ponadto skutkuje koniecznością ponownej rejestracji w sytuacji reemigracji. W rezultacie wielu emigrantów nie zgłasza zamiaru bądź faktu wyjazdu organom rejestrowym.

Rezultatem powyższego są często bardzo znaczące różnice pomiędzy rejestrami państw emigracji i imigracji. Na obszarze Europy, w rekordowych przypadkach zarejestrowano ponad 32-krotną różnicę wielkości tych dwu zapisów (Kupiszewski 1996). Porównanie wielkości zarejestrowanych w obu źródłach przepływów pomiędzy Polską, a Republiką Federalną Niemiec pozwoliło stwierdzić, że w niektórych latach wielkość całej stwierdzonej w Polsce emigracji była niższa, niż widniejące w niemieckich rejestrach saldo wymiany ludności pomiędzy tymi dwoma krajami (Kędelski 1990).

Wielu badaczy postuluje, aby – z uwagi na niską jakość danych emigracyjnych – szacowanie wielkości przepływów międzynarodowych opierało się wyłącznie na statystykach imigracji krajów przeznaczenia (Bilsborrow *et al.* 1997, OECD... 1998, Kupiszewski 2002). Dane o migracjach międzynarodowych na poziomie gmin w Polsce opierają się jednak o

polskie rejestry ludności, więc ich wiarygodność należy uznać za bardzo niską. Poniższa analiza bazuje na tych właśnie danych statystycznych, stąd wnioski o migracjach międzynarodowych na przyjętym za podstawowy poziomie gmin nie będzie prowadzone.

6.2. Przyrost naturalny

Zmienność wskaźników ruchu naturalnego w województwie lubelskim w badanym okresie od 1995 do 2009 roku wskazuje, że obszar ten znajduje się w schyłkowym etapie czwartej fazy pierwszego przejścia demograficznego. Niektórzy badacze w kontekście tego obszaru mówią już o drugim przejściu demograficznym (por. Flaga 2010a). Wskaźnik urodzeń w 1995 roku wynosił 11,8‰, następnie systematycznie obniżał się aż do osiągnięcia minimum wynoszącego 9,4‰ w roku 2002, by od tego momentu wzrastać aż do 10,6‰ w roku 2009 (por. rys. 6.1). Wskaźnik zgonów w ciągu 15 lat pozostawał na niemal niezmiennym poziomie, pomiędzy 10,3 a 10,9‰. Wskaźnik przyrostu naturalnego osiągał wartości dodatnie w pierwszych trzech latach analizy, a od 1999 roku był stale ujemny. Za wahania przyrostu naturalnego w skali województwa głównej mierze były zatem odpowiedzialne zmiany wskaźnika urodzeń.

Rys. 6.1. Zmiany wskaźników ruchu naturalnego w województwie lubelskim w latach 1995-2009.

Źródło: opracowanie własne.

Obserwowane przemiany wartości wskaźników ruchu naturalnego wynikają z przemian społecznych i gospodarczych zachodzących w całej Polsce w ostatnich dwóch dekadach. Okres transformacji politycznej i gospodarczej, zapoczątkowany w 1989 roku, odcisnął wyraźne piętno zarówno na całej strukturze demograficznej ludności województwa lubelskiego, jak i na poszczególnych jej elementach: strukturze wiekowej, wskaźnikach dzietności, urodzeń i umieralności, a także na częstości i wieku zawierania związków małżeńskich oraz rozwodów.

Przeciętna długość trwania życia wzrosła w województwie lubelskim od 72,3 w roku 1995 do 75,3 w roku 2009, co wiązało się to z niewielką poprawą sytuacji w zakresie wskaźników umieralności (Potrykowska 2007). Szczególnie znaczący był spadek śmiertelności niemowląt, z 14,7‰ w 1995 roku do 4,9‰ w 2009 roku. Wystąpił także wyraźny spadek poziomu wskaźnika dzietności całkowitej. Na początku lat 90. XX wieku wynosił on 2,3, tymczasem w 2009 roku już tylko 1,4. Spadek ten jest pochodną przemian mentalnych w społeczeństwie, zachodzących w związku ze stopniowym przejmowaniem zachodnioeuropejskich wzorców demograficznych oraz modelu życia, w którym priorytetową kwestią staje się sukces zawodowy. Model rodziny wielodzietnej odchodzi w przeszłość, wzrasta zarówno przeciętny wiek wstępowania w związki małżeńskie, jak i wiek urodzenia przez kobietę pierwszego, coraz częściej jedyne dziecko (1990: 26,8 lat, 2009: 28,0 lat). Ważnym czynnikiem kształtującym wskaźnik dzietności jest także poczucie stabilizacji ekonomicznej. W pierwszej połowie lat 90. XX wieku, a zatem okresie następującym bezpośrednio po rozpoczęciu przemian polityczno-gospodarczych w Polsce, poczucie braku stabilności i niepewności jutra było powszechne, stąd wskaźniki dzietności zaczęły szybko zmniejszać się. Tendencja ta była widoczna zarówno w skali ogólnokrajowej, jak i w skali regionalnej.

Wskaźnik małżeństw w coraz mniejszym stopniu jest skorelowany ze wskaźnikiem dzietności, gdyż systematycznie rośnie odsetek urodzeń pozamałżeńskich. Zarówno całej Polsce, jak i województwu lubelskiemu wciąż jednak jest daleko do modelu skandynawskiego znanego z Islandii czy Szwecji, w którym już obecnie większość dzieci rodzą kobiety nie

pozostające w zarejestrowanym związku. Jak pisze Flaga (2010b), wpływ wskaźnika małżeństw na poziom dzietności w województwie lubelskim jest wciąż znaczny i zdecydowana większość dzieci przychodzi na świat w zarejestrowanych związkach małżeńskich. W związku z powyższym obserwowany na obszarze badań powolny, lecz systematyczny wzrost wskaźnika rozwodów należy interpretować jako czynnik zmniejszający wskaźniki rozrodczości (Flaga 2010b). Spadek liczby małżeństw jest wyraźnie widoczny przede wszystkim na obszarach wiejskich województwa lubelskiego, gdzie struktura płci i wieku jest zaburzona przez migracje wewnętrzne, selektywne z uwagi na wiek i płeć. Najlicniejszą grupą opuszczającą obszary wiejskie województwa są kobiety w wieku matrymonialnym, co skutkuje wystąpieniem „problemu żony dla rolnika” (Lisowicz 2003), a także dalszym obniżeniem dzietności oraz przyspieszeniem procesu starzenia się ludności wiejskiej.

Analiza przestrzennego zróżnicowania współczynników ruchu naturalnego w gminach województwa lubelskiego opiera się na wartościach średnich z lat 1995-2009. Wartości współczynnika urodzeń zmieniają się w przedziale od 7,2 do 14,2‰, przy czym w niemal 90% przypadków mieszczą się pomiędzy 9 a 13‰. Wartości najwyższe zostały zarejestrowane głównie w gminach północnej części województwa, przy granicy z województwem mazowieckim (zob. rys. 6.2). Wartości najniższe natomiast są obserwowane przede wszystkim na zwartym obszarze w trójkącie pomiędzy Bychawą, Biłgorajem i Krasnymstawem. Analiza zmienności współczynnika urodzeń w poszczególnych latach pozwala stwierdzić, że zarysowujące się na rys. 6.2 zróżnicowanie jego wielkości w układzie północ-południe jest stałą cechą województwa lubelskiego. Jego południowa część ma w znacznie większym stopniu niż północna charakter depopulacyjny, co jest widoczne w analizach demograficznych już od okresu powojennego (Eberhardt 1989). Znaczny, stały odpływ ludności młodej z tego obszaru doprowadził do przyspieszenia procesów starzenia się ludności i wpłynął na obniżenie współczynnika urodzeń.

Rys. 6.2. Średni współczynnik urodzeń w województwie lubelskim według gmin w latach 1995-2009.

Źródło: opracowanie własne.

Wartości współczynnika zgonów w latach 1995-2009 zmieniają się w przedziale 3,5-18,9‰. Zdecydowanie najrozleglejszy obszar o wysokich wartościach tego współczynnika znajduje się w czworoboku pomiędzy Bychawą, Frampolem, Hrubieszowem i Rejowcem. Drugi, nieco mniejszy, jest zlokalizowany wzdłuż wschodniej granicy województwa, stanowiącej jednocześnie granicę państwową, w jej północnej części. Najniższe wartości współczynnika zgonów są rejestrowane w miastach regionu, co wynika z ich relatywnie młodej struktury demograficznej, stale odmładzanej dzięki napływowi ludności z obszarów wiejskich. Najniższy w regionie współczynnik zgonów występuje w gminie Łęczna, stanowiącej zaplecze mieszkalne dla znacznej części pracowników pobliskiej kopalni Bogdanka. Atrakcyjność finansowa pracy w kopalni przyciąga wielu młodych mężczyzn, czego rezultatem jest niska średnia wieku w gminie i niska śmiertelność. Wyjątkami od reguły niskiej śmiertelności w miastach są Tyszowce, Krasnobród i Kazimierz Dolny. Szczególnie w przypadku dwóch ostatnich miast ich wypoczynkowo-uzdrowiskowy charakter tłumaczy wyjątkowo wysoki udział ludzi starszych w strukturze wiekowej, skutkujący podwyższonymi wartościami współczynnika zgonów.

Rys. 6.3. Średni współczynnik zgonów w województwie lubelskim według gmin w latach 1995-2009.

Źródło: opracowanie własne.

Zróźnicowanie przestrzenne współczynnika zgonów nie jest wiernym odbiciem zróźnicowania wysokości współczynnika urodzeń, chociaż mapy przedstawiające zmienność przestrzenną obu tych wskaźników noszą pewne cechy wspólne. Widać to wyraźnie na rys. 6.4, przedstawiającej zmienność przestrzenną współczynnika przyrostu naturalnego według gmin w latach 1995-2009. Przyjmuje on wartości od -11,2‰ w gminie Kraśniczyn po 6,7‰ w gminie miejskiej Łęczna. Aż 155 gmin charakteryzuje się wyraźnie ujemnymi wartościami wskaźnika przyrostu naturalnego (mniej niż -0,5‰). Największe skupisko gmin doświadczających procesów depopulacyjnych znajduje się w miejscu, gdzie współczynniki urodzeń były najniższe, a zgonów najwyższe – czyli pomiędzy Bychawą, Frampolem, Hrubieszowem i Rejowcem. Drugie skupisko gmin o przyroście naturalnym niższym niż -5‰ znajduje się w północno-wschodniej części województwa, w rejonie Sławatycz. W trzech miejscach występują wyraźne skupiska gmin o przyroście naturalnym przekraczającym 2‰, co jest wynikiem stosunkowo wysokim, w zestawieniu z wartościami średnimi dla województwa lubelskiego. Pierwsze takie skupisko znajduje się w północno-zachodniej części województwa, blisko granicy z województwem mazowieckim, od Dębina po Białą Podlaską. Drugie, znacznie mniejsze, zlokalizowane jest w części południowej, przy granicy z województwem podkarpackim, od Biłgoraja po Lubyczę Królewską, a trzecie, znacznie mniej zwarte przestrzennie od poprzednich, pomiędzy aglomeracją Lublina a Włodawą.

Rys. 6.4. Średnia wysokość współczynnika przyrostu naturalnego w województwie lubelskim według gmin w latach 1995-2009.

Źródło: opracowanie własne.

6.3. Migracje ludności

Procesy migracji kształtują liczebność populacji poszczególnych regionów Polski w sposób bardzo znaczący. Często intensywność tych procesów jest znacznie wyższa, niż wielkość ruchu naturalnego, co jest typowe dla wszystkich tych państw, w których zmiany demograficzne doprowadziły do obniżenia wskaźników ruchu naturalnego (Termote 1967, Rogerson 1990, Rees *et al.* 1996). Szczególnie łatwo dostrzec to w przypadku analizy jednostek przestrzennych o niewielkich rozmiarach, jakimi są gminy. Analiza opiera się na wartościach średnich rocznych sald migracji z badanego okresu czasu, aby zminimalizować wpływ losowości przyjęcia wartości w jednym konkretnym roku, co jest istotnym zastrzeżeniem w obliczu stosunkowo znaczących wahań współczynników migracji w kolejnych latach.

Średnie roczne wartości salda migracji międzynarodowych na poziomie gmin w okresie 1995-2009 osiągają wartości od -0,4‰ do 0,4‰, przy czym aż w 205 gminach saldo mieści się w przedziale od -0,1 do 0,1‰. Po uwzględnieniu przedstawionych w rozdziale 6.1 zastrzeżeń dotyczących wiarygodności rejestracji migracji międzynarodowych na poziomie gmin wydaje się, że dalsza analiza migracji międzynarodowych jest niecelowa.

W całym badanym okresie daje się zauważyć istnienie pewnych prawidłowości charakteryzujących przepływy wewnątrz krajowe ludności, a także powolną ewolucję kierunków tych przepływów. Saldo wyraźnie ujemne (poniżej -1‰ rocznie) występuje aż w 175 gminach województwa (zob. rys. 6.5), co dobrze koresponduje z saldem migracji dla całego województwa lubelskiego, które w całym analizowanym okresie jest ujemne i wraz z upływem czasu wykazuje tendencję malejącą. Minimum osiąga w 2006 roku (-2,2‰), po czym widoczny jest niewielki wzrost (-1,9‰ w 2009 roku).

Rys. 6.5. Średnie roczne saldo migracji wewnętrznych według gmin w latach 1995-2009.

Źródło: opracowanie własne.

Największy obszar przyciągający migrantów znajduje się wokół miasta Lublina, kilka znacznie słabiej oddziałujących ośrodków zlokalizowanych jest wokół niektórych mniejszych miast, w tym Białej Podlaskiej, Chełma i Zamościa. Odpływy ludności są natomiast najsilniejsze na wschodnich rubieżach województwa, z minimum w gminie Ulhówek, gdzie średnioroczne saldo migracji w analizowanym okresie wyniosło $-11,5\%$.

Zdecydowana większość dużych i średnich miast województwa charakteryzuje się saldem niższym, niż gminy bezpośrednio je otaczające. Analiza przepływów ludności na kierunku miasto-wieś wskazuje jednoznacznie na istnienie tendencji do przenoszenia się mieszkańców tych miast na obrzeża i tworzeniu się stref o charakterze podmiejskim. Proces ten jest zauważalny w województwie lubelskim od połowy lat 90. XX wieku, natomiast po 2001 roku nabrał on znacznego przyspieszenia. Jak pisze Flaga (2010a), w niektórych podmiejskich gminach otaczających Lublin nawet ponad 80% przyjezdnych pochodziło z miasta stanowiącego centrum aglomeracji. W skali badanego 15-letniego okresu proces suburbanizacji jest widoczny w Lublinie ze Świdnikiem, Białej Podlaskiej, Chełmie, Zamościu, Łęcznej, Puławach, Włodawie, w nieco mniejszym stopniu także w Biłgoraju, Dęblinie, Tomaszowie Lubelskim, Radzynie Podlaskim, Łukowie, Kraśniku, Hrubieszowie i Terespolu. Największą przestrzennie strefę podmiejską ma Lublin, obejmuje ona dziewięć gmin o dodatnim, wyraźnie wyższym niż w Lublinie saldzie migracji. W przypadku Puław można mówić o pięciu gminach podmiejskich, Łęczna ma trzy gminy o podobnym charakterze, Zamość i Kraśnik po dwie, pozostałe wymienione wyżej miasta dysponują tylko jedną gminą, która ma wyższe saldo migracji od tegoż miasta. Liczba gmin o saldzie migracji podwyższonym względem położonego centralnie miasta może stanowić uproszczoną miarę siły oraz zasięgu oddziaływania przestrzennego tegoż miasta. Wszystkie wymienione tu miasta mają ujemne saldo migracji.

Drugą grupę miast stanowią te, które na tle otaczających je gmin wiejskich wyróżniają się zauważalnie wyższym saldem migracji. Jest to pośrednim dowodem na wciąż trwającą na tych obszarach pierwszą fazę procesów urbanizacyjnych i tworzenie się niewielkich regionalnych ośrodków wzrostu (Klaasen *et al.* 1981). Szczegółowa analiza przepływów ludności na kierunku wieś-miasto potwierdza, że migranci do tych ośrodków pochodzą z obszarów wiejskich. Do grupy tej należą Rejowiec Fabryczny, Kock, Tyszowce, Piaski, Lubartów i Janów Lubelski, a także Krasnobród, miasto o najwyższym średniorocznym saldzie migracji w analizowanym okresie, wynoszącym $16,9\%$. W kilku kolejnych miastach, a mianowicie w Szczebrzeszynie, Krasnymstawie, Terespolu, Ostrowie Lubelskim, Rejowcu Fabrycznym i Zwierzyńcu, średnioroczne saldo migracji jest co prawda wyższe niż w okolicznych gminach, lecz przyjmuje wartości bliskie zera. W takiej sytuacji należy mówić o stagnacji takich ośrodków.

W części wymienionych powyżej miast większość spośród opuszczających je kieruje się do innych miast, a nie na obszary podmiejskie. W grupie tej znajdują się między innymi Dęblin, Piaski, Ostrów Lubelski i Hrubieszów, a także Stoczek Łukowski, Poniatowa, Ryki, Anopol oraz Kazimierz Dolny. Wskazuje to na istotną rolę większych ośrodków ciężenia w kształtowaniu przepływów migracyjnych. W przypadku Stoczka Łukowskiego, Dęblina oraz Ryk, z uwagi na ich peryferyjne położenie w województwie lubelskim, można przypuszczać, że ośrodkiem tym jest Warszawa, jednak dostępne dane nie pozwalają dokonać weryfikacji takiej tezy.

Salda migracji kilku miast województwa lubelskiego, jak np. Hrubieszowa czy Międzyrzecza Podlaskiego, nie wyróżniają się w sposób istotny na tle sąsiadujących obszarów. Pełne zestawienie miast województwa lubelskiego z podziałem na charakter i kierunki procesów migracji znajduje się w tabeli 6.1.

Tab. 6.1. Wielkości średnich rocznych sald migracji w miastach województwa lubelskiego w latach 1995-2009 w zestawieniu z saldami okolicznych gmin.

	saldo wyraźnie dodatnie (>1‰)	saldo bliskie zera	saldo wyraźnie ujemne (<-1‰)
I. saldy wyższe, niż w okolicznych gminach	Janów Lubelski, Kock, Krasnobród, Lubartów, Piaski, Tyszowce	Krasnystaw, Ostrów Lubelski, Rejowiec Fabryczny, Szczepleszyn, Terespol, Zwierzyniec	Stoczek Łukowski
I/II. saldy zbliżone do sald okolicznych gmin	–	Kazimierz Dolny, Tarnogród	Bychawa, Frampol, Hrubieszów, Józefów, Międzyrzec Podlaski, Opole Lubelskie, Parczew, Ryki
II. saldy niższe, niż w okolicznych gminach	–	Biała Podlaska, Biłgoraj, Chełm, Lublin	Annopol, Bełżyce, Dęblin, Kraśnik, Nałęczów, Łęczna, Łuków, Poniatowa, Puławy, Radzyń Podlaski, Świdnik, Tomaszów Lubelski, Włodawa, Zamość

Źródło: opracowanie własne.

Charakterystyka zróżnicowania przestrzennego sald migracji w gminach wiejskich po części została zawarta w analizie migracji dla gmin miejskich. Wyraźnie dodatnie, przekraczające 1‰ saldo występuje wyłącznie w niektórych gminach podmiejskich, wskazując na postępujący proces suburbanizacji. Zaledwie kilka gmin, których położenie nie wskazuje jednoznacznie na silny związek przestrzenny z jakimś miastem (t.j. nie sąsiadują one z żadną gminą miejską), charakteryzuje się saldem bliskim zera. Są to m.in. Aleksandrów oraz Kraśniczyn. Natomiast zdecydowana większość gmin wiejskich województwa lubelskiego charakteryzuje się ujemnym saldem migracji. Najwięcej gmin o najniższych saldach (poniżej -4‰) zlokalizowanych jest w pasie przygranicznym w południowo-wschodniej części województwa, a także na Polesiu Lubelskim oraz w północno-zachodniej części województwa.

Analiza sald migracji w szeregach czasowych pozwala na wyciągnięcie kolejnych wniosków. Niezależnie od tego, jaką wartość przyjmuje średnie saldo migracji w analizowanym okresie, we wszystkich miastach pozostających w pierwszej lub w drugiej fazie przemian urbanizacyjnych saldo to systematycznie zmniejsza się. Widać to dobrze na rys. 6.6 oraz 6.7, przedstawiających zmienność czasową sald migracji wybranych miast reprezentujących te dwie fazy procesów urbanizacyjnych. Bez wątplenia świadczy to o pogłębiającej się tendencji do odpływu ludności na obszary podmiejskie i tworzeniu się wsi o typowo miejskiej, willowej zabudowie. Obserwacje terenowe przeprowadzone w miejscowościach położonych w bezpośredniej bliskości Lublina zdecydowanie potwierdzają tę tezę. W wielu miejscach nowe domy, budowane w większości przypadków przez ludzi migrujących z miasta, stanowią nawet ponad połowę wszystkich domów na danym obszarze. Bardzo szybkie pogłębianie się ujemnego salda migracji gmin miejskich ilustruje spadającą atrakcyjność miast, jako miejsc zamieszkania. Salda te obniżają się zarówno za sprawą wzrostu współczynników odpływu ludności, jak i spadku współczynników napływu.

Rys. 6.6, 6.7, 6.8. Wielkość sald migracji w wybranych miastach województwa lubelskiego w latach 1995-2009.

Źródło: opracowanie własne.

Miasta będące na przełomie faz pierwszej i drugiej charakteryzują się dużymi wahaniami sald migracji (zob. rys. 6.8). Brak jakiegokolwiek regularności tych wahań skłania do postawienia tezy o ich losowości, a pozostawanie w fazie intensywnych przemian urbanizacyjnych samo w sobie może stanowić wytłumaczenie dla braku wyrazistego kierunku zmian sald migracji. W niektórych przypadkach zupełny brak regularności zmienności sald migracji może mieć jeszcze inne przyczyny. Przykładowo, Kazimierz Dolny jest miastem na tyle małym, że jednorazowe, losowe zwiększenie napływu ludności do nieco ponad 100 osób w roku 2000 skutkuje gwałtownym wzrostem salda migracji, tymczasem wystąpienie tak znaczącej zmiany salda w większych miastach jest wysoce nieprawdopodobne. Z powodu niedostępności informacji o celach podejmowanych migracji analiza przypadków poszczególnych miast nie jest jednak możliwa.

Zróźnicowanie wielkości ruchliwości ludności nie jest duże, zmienia się w przedziale od 17,8 do 43,9%. Nieco wyższą od przeciętnej ruchliwością wykazują się mieszkańcy wschodniej części województwa, co może wynikać ze znacznych wskaźników odpływu ludności rejestrowanych na tych terenach. Ruchliwość jest stosunkowo wysoka także w gminach położonych w okolicach większych ośrodków miejskich: Lublina, Chełma i Białej Podlaskiej, ale także w niektórych gminach sąsiadujących z gminami miejskimi Łęczna, Włodawa, Dęblin i Kazimierz Dolny. Najniższe wartości ruchliwości występują w gminach położonych wzdłuż zachodniej granicy województwa, a także w okolicach Lubartowa i w środkowej części Rostocza.

Kwintesencją procesów migracyjnych zachodzących na obszarze województwa lubelskiego jest mapa przedstawiająca średnie roczne saldo migracji na poziomie powiatów (rys. 6.9). Jedynym powiatem o dodatnim średnim saldzie migracji w latach 1995-2009 jest powiat lubelski ziemski. Powiat świdnicki ma saldo zerowe, powiaty grodzkie Biała Podlaska i Chełm, a także powiaty ziemskie zamojski i łęczyński niewielkie saldo ujemne, wszystkie pozostałe zaś znacząco ujemne (poniżej -1%). Najniższym współczynnikiem migracji netto charakteryzuje się powiat hrubieszowski, inne powiaty o znaczącym odpływie netto to tomaszowski, parczewski, łukowski i rycki. Wyobraźalna linia łącząca przygraniczne powiaty w południowo-wschodniej części województwa z powiatem lubelskim ziemskim obrazuje efekt netto przepływu ludności na terenie województwa: z rubieży południowo-wschodnich na obrzeża Lublina. Z powiatów położonych na północnym zachodzie ludność prawdopodobnie kieruje się poza obszar województwa lubelskiego.

Rys. 6.9. Średnie roczne saldo migracji wewnętrznych według powiatów 1995-2009.

Źródło: opracowanie własne.

Migracja jest procesem selektywnym, między innymi z uwagi na wiek i wykształcenie – wyraźnie wyższe od średnich są wskaźniki migracji dla ludzi młodych, o wyższym poziomie wykształcenia. W rezultacie znaczące ujemne saldo migracji województwa może oznaczać odpływ najlepszej, z punktu widzenia ekonomicznej przyszłości regionu, części jego mieszkańców. Nie dość, że obserwuje się w takiej sytuacji odpływ ludzi o wysokim potencjale, to dodatkowo w przyspieszonym tempie postępuje proces starzenia się społeczności takiego regionu, także za sprawą spadającego przyrostu naturalnego, będącego konsekwencją odpływu kobiet w wieku reprodukcyjnym.

6.4. Przyrost rzeczywisty

Wielkości przyrostu naturalnego i migracji współdecydują o rzeczywistych zmianach ludnościowych na obszarze województwa lubelskiego. Jak wynika z powyższej analizy, wielkość średnich sald migracji zmienia się w wyraźnie szerszym zakresie, niż wielkość przyrostu naturalnego, zatem migracje w większym stopniu niż ruch naturalny wpływają na ogólną sytuację demograficzną gmin. Przykładowo, największe skupisko gmin o dodatnim przyroście naturalnym, położone przy północnej granicy województwa, z powodu znacznego odpływu migracyjnego charakteryzuje się ujemnym bilansem ludności (por. rys. 6.10).

6.10. Przyrost rzeczywisty ludności w województwie lubelskim w latach 1995-2009 wg gmin.
Źródło: opracowanie własne.

Największym przestrzennie skupiskiem gmin charakteryzujących się dodatnim przyrostem rzeczywistym jest aglomeracja Lublina ze Świdnikiem. Wokół tych dwóch miast znajduje się aż sześć gmin wiejskich, w których wskaźnik średniego rocznego przyrostu rzeczywistego, obliczonego dla badanego 15-letniego okresu czasu, przekracza 8‰. Jest to rezultatem intensywnych procesów suburbanizacji, zachodzących w strefie podmiejskiej Lublina, a także relatywnie młodej struktury demograficznej mieszkańców tego obszaru. Przyczyną jest selektywność migracji w uwagi na wiek, co przekłada się na bezpośrednie obniżenie średniego wieku populacji, a także na zwiększenie wskaźnika urodzeń. W ten sposób wszelkie miary starości demograficznej, np. indeks starości społeczeństwa, ulegają obniżeniu. Obszar podmiejski Lublina, charakteryzujący się dodatnim przyrostem rzeczywistym ludności, sąsiaduje ze znacznie mniejszymi strefami podmiejskimi Lubartowa i Łęcznej, czego skutkiem obszar o zwiększającej się liczbie ludności rozciąga się od gminy Strzyżewice na południu po gminę wiejską Lubartów na północy, i od gminy Jastków na zachodzie po gminę Cyców, położoną w połowie dystansu dzielącego Lublin i Włodawę. Łącznie na terenie o wyraźnie dodatnim (ponad 1‰) przyroście rzeczywistym znajduje się tu piętnaście gmin.

Poza aglomeracją lubelską, tylko dwanaście innych gmin wiejskich ma wyraźnie dodatni przyrost rzeczywisty. Znajdują się one wokół innych miast województwa: Zamościa, Białej Podlaskiej, Chełma i Łukowa. Nieco niższe – ale nadal dodatnie – wskaźniki zarejestrowano w gminach sąsiadujących z Biłgorajem, Puławami, Włodawą, Kraśnikiem i Tomaszowem Lubelskim. We wszystkich wymienionych tu miastach, a także w miastach znajdujących się w zasięgu aglomeracji lubelskiej, wskaźniki przyrostu rzeczywistego są niższe niż w gminach je otaczających i najczęściej mieszczą się w przedziale od –1 do 1‰.

Na mapie województwa wyróżniają się także niewielkie miasta, w których wskaźnik przyrostu rzeczywistego jest wyraźnie dodatni i wyższy niż w wiejskich gminach położonych w ich bezpośrednim sąsiedztwie – są to Krasnobród i Janów Lubelski. W pozostałych niewielkich miastach województwa wskaźniki przyrostu rzeczywistego, chociaż wyższe niż w otaczających je gminach, oscylują w okolicach zera (np. w Piaskach czy Krasnymstawie) lub są głęboko ujemne (np. w Zwierzyńcu czy Terespolu).

Zdecydowana większość gmin wiejskich województwa charakteryzuje się ujemnym przyrostem rzeczywistym. Nie istnieje w całym województwie ani jedna gmina wiejska położona poza strefą podmiejską któregoś z miast, w której przyrost byłby dodatni. Najbardziej rozległy, zwarty obszar skupiający gminy o bardzo silnie ujemnym przyroście rzeczywistym (poniżej –8‰) rozciąga się od południowo-wschodniej granicy województwa na odcinku od gminy Ulhówek do gminy Dorohusk, aż po gminę Zakrzew za zachodzie. Drugi, znacznie mniejszy, znajduje się w północno-wschodniej części województwa, przy granicy polsko-białoruskiej, od Kodnia na północy po Sosnowicę na południu. Inne gminy o

bardzo niskich wskaźnikach są zlokalizowane w niewielkich grupach, głównie w północnej części województwa.

Rys. 6.11. Zróżnicowanie wielkości przyrostu naturalnego i salda migracji w gminach województwa lubelskiego w latach 1995-2009.

Wielkości przyrostu naturalnego i salda migracji w gminach w skali całości województwa lubelskiego nie pozostają we wzajemnej zależności (zob. rys. 6.11). Współczynnik korelacji tych dwóch zmiennych wynosi zaledwie 0,044. Wartości skrajne przyrostu naturalnego są osiągnięte w gminach Łęczna oraz Kraśniczyn, a w przypadku salda migracji w gminach Wólka oraz Ulhówek. Wartości skrajne przyrostu rzeczywistego występują w gminach Wólka (24,6%) oraz Turobin (-13,5%).

Mapa przyrostu rzeczywistego w województwie lubelskim wskazuje jednoznacznie na dominującą rolę miasta Lublina. Obserwowane tu przemiany ludnościowe, związane z postępującą suburbanizacją przestrzeni podmiejskiej, wskazują pośrednio na granice lubelskiego obszaru metropolitalnego, którego wyznaczenia można by się podjąć w oparciu o zmiany liczby ludności poszczególnych gmin na przestrzeni badanego tutaj, 15-letniego okresu czasu. Wzrost liczby ludności danej gminy, położonej w niedalekim sąsiedztwie miasta, mógłby wskazywać na jej silniejszy niż w innych przypadkach związek z centrum aglomeracji i pozwolić na włączenie takiej gminy do lubelskiego obszaru metropolitalnego.

6.5. Bibliografia

- Bilsborrow R.E., Hugo G., Oberai A.S., Zlotnik H 1997. *International migration statistics. Guidelines for improving data collection systems*. International Labour Office, Geneva.
- Eberhardt P. 1989. *Regiony wyludniające się w Polsce*. Prace Geograficzne IGiPZ PAN, Nr 148.
- Flaga M. 2010 (a). *Demographic consequences of suburbanization in selected towns in the eastern borderlands of Poland*. [W:] D. Szymańska, J. Biegańska (red.), Bulletin of Geography. Socio-economic Series, No. 14, Toruń: Nicolaus Copernicus University Press, s. 5-22.
- Flaga M. 2010 (b). *Tendencje zmian ruchu naturalnego w województwie lubelskim na przełomie XX i XXI w.* Annales UMCS Sectio B, vol. LXV, 1, Lublin, s.159-174,.
- Kędelski M. 1990. *Fikcja demograficzna w Polsce i RFN*. Studia Demograficzne 1/99, s.21-55.
- Klaasen L.H., Molle W.T.M., Pealinck J.H.P. 1981. *Dynamics of urban development*. Gower, Aldershot.
- Kupiszewski M. 1996. *Extra-Union migration: the East-West perspective*, [W:] Population migration in the European Union. P. Rees, J. Stillwell, A. Convey, M. Kupiszewski (red.), John Wiley and Sons, Chichester, s.13-38.
- Kupiszewski M. 2001 (a). *Demograficzne aspekty wybranych prognoz migracji zagranicznych*. [W:] Swobodny przepływ pracowników w kontekście wejścia Polski do Unii Europejskiej. A. Stępnik (red.), UKiE, s.73-98.
- Kupiszewski M. 2002. *Modelowanie dynamiki przemian ludności w warunkach wzrostu znaczenia migracji międzynarodowych*. Prace geograficzne IGiPZ PAN nr 181.
- Lisowicz A. 2003. *Ludnościowe obszary problemowe w Polsce południowo-wschodniej*. Praca magisterska napisana w Zakładzie Geografii Ekonomicznej UMCS w Lublinie.

- OECD 1998. *Trends in international migration*. Annual report, SOPEMI.
- Potrykowska A. 2007. *Przestrzenne zróżnicowanie sytuacji demograficznej w Polsce. Tendencje i perspektywy*. Przegląd Geograficzny, T. 79, Nr 3-4, s. 483-513.
- Poulain M. 1996. *Migration flows between the countries of the European Union: current trends*. [W:] Population migration in the European Union, P. Rees, J. Stillwell, A. Convey, M. Kupiszewski (red.), John Wiley and Sons, Chichester, s.51-66.
- Rees P., Stillwell J., Convey A., Kupiszewski M. 1996. *Introduction: Migration in an integrated Europe*. [W:] Population migration in the European Union. P. Rees, J. Stillwell, A. Convey, M. Kupiszewski (red.), John Wiley and Sons, Chichester, s.1-12.
- Rogerson R.A. 1990. *Nowe kierunki w modelowaniu migracji międzyregionalnych*. [W:] Modele migracji II, Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej, z.2, IG PAN, Warszawa, s.87-106.
- Termote M. 1967. *Les modeles de migration. Une perspective d'ensemble*. [W :] Recherches Economiques de Louvain, vol.XXXIII, No.4, s.413-444, za: Modele migracji, [W :] Modele migracji. Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej, Warszawa 1972, z. 3/4, s.29-65.